

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Det kønnede demokrati

Kvindens medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater

Siim, Birte

DOI (link to publication from Publisher):
[10.5278/freia.14142141](https://doi.org/10.5278/freia.14142141)

Publication date:
1994

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Siim, B. (1994). *Det kønnede demokrati: Kvindens medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater*. Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. FREIA's tekstserie Nr. 12
<https://doi.org/10.5278/freia.14142141>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Birte Siim

DET KØNNEDE DEMOKRATI

- Kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater

FREIA

*Center for Kvindeforskning i Aalborg
Institut for Samfundsudvikling og Planlægning
Aalborg Universitetscenter
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø.
Tlf.: +45 98-158522 Fax.: +45 98-153298*

Tekst
Maj 1994

12

Birte Siim

DET KØNNEDE DEMOKRATI
- Kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater

**Artikel under udgivelse i Anne-Hilde Nagel (red.),
Kjønn og velfærdsstat, Oslo, Alma Mater**

Birte Siim:

DET KØNNEDE DEMOKRATI

- Kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater

Tekst udgivet af

FREIA, Center for Kvindeforskning

Institut for Samfundsudvikling og Planlægning

Aalborg Universitetscenter

Fibigerstræde 2

9220 Aalborg Ø

tlf. 98-158522

Tryk: Kopicentralen AUC, 1994

ISSN: 0907-2179

FREIA's tekstserie indeholder foreløbige arbejdstekster, papers til konferencer og seminarer, projektbeskrivelser, foredragsmanuskripter, kapitler fra bøger mv. lavet af forskere med tilknytning til FREIA eller forskere, som har besøgt centret. Formålet med tekstserien er at udbrede kendskabet til FREIA's aktiviteter både internt og eksternt. Teksterne kan bestilles ved Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, tlf. 98-158522 lokal 2452.

Indledning

De feministiske analyser af køn, demokrati og medborgerskab er udviklet i 1980'erne som en kritik af både liberalistiske, socialistiske og republikanske demokratiforståelser¹ (Philips 1991). Demokrati betyder ikke nødvendigvis en udvidelse af kvinders politiske eller sociale rettigheder. I det klassiske græske demokrati omfattede de politiske fællesskaber ikke kvinder. Kvinder var udelukket fra rettigheder knyttet til medborgerskabet og fra det politiske liv, og kvinders rum var begrænset til familien. Den franske revolutions ideer om 'frihed, lighed og broderskab' omfattede ikke kvinder. Kvinder var i de fleste moderne demokratier generelt udelukket fra den politiske stemmeret helt frem til omkring den første verdenskrig, og i en række lande som fx. i Frankrig fik kvinder først stemmeret efter den anden verdenskrig. Men selv om revolutionens 'fædre' ikke mente, at demokrati omfattede kvinder, blev den franske revolutions løfter om 'frihed og lighed' et centralt udgangspunkt for kvinders kamp for civile, politiske og sociale rettigheder i de moderne demokratier (Duby & Perrot eds. 1992).

Efter anden verdenskrig har kvinder generelt fået formelle politiske rettigheder i alle moderne vestlige demokratier, senest i Svejs i 1971. Alligevel er der i alle lande generelt set store uligheder i kønnenes politiske deltagelse og repræsentation. Offentlig politik vedblev med få undtagelser at være en sag for mænd, hvilket bl.a. kommer til udtryk i kvinders politiske repræsentation, som også i efterkrigstiden har ligget meget lavt i alle vestlige demokratier.

Det er paradoxalt, at kvinder i de moderne vestlige demokratier er blevet politisk mobiliseret og radikaliseret i løbet af 1970'erne og 1980'erne, og alligevel er der ikke sket væsentlige ændringer i kvinders politiske repræsentation i løbet af de sidste 20 år. Det er kun i de nordiske lande, at kvinders politiske repræsentation er vokset til

ca. en tredjedel af de valgte i de nationale og lokale parlamenter, og hvor kvinders deltagelse i den politiske proces ses som et værdifuldt demokratisk bidrag.

I løbet af 1980'erne er forholdet mellem kvinder, staten og de demokratiske institutioner blevet aktualiseret i de nordiske lande. Kvindeforskerne begyndte at studere velfærdsstaten og det 'ufuldendte' demokrati (Haavio-Manilla red 1983). Velfærdsstaten blev kaldt 'paternalistisk', fordi kvinder var fraværende ved udformningen af politikken (Hernes 1982), og det blev anfægtet, at kalde institutionerne 'demokratiske', hvis ikke kvinder var 'til stede' (Jonasdottir 1985). Kvindeforskerne har analyseret, hvilke hindringer og barrierer der findes for kvinders politiske deltagelse i og udenfor de politiske institutioner. Og de har spurgt, om politikken vil blive mere 'kvindevenlig', hvis kvinder udgjorde ca. halvdelen af repræsentanterne i de centrale demokratiske beslutningsfora (Dahlerup 1988).

De modsætninger og paradokser, der er knyttet til kvinder og demokrati, er baggrunden for at nogle kvindeforskerne i de senere år er begyndt at analysere de klassiske begreber 'frihed, lighed og broderskab' i et kønsperspektiv (se fx Pateman 1988, 1989, Hernes 1987, 1988, Hirdman 1988, 1990, Jonasdottir 1991). En central hypotese er, at den kønsmæssige ulighed og undertrykkelse af kvinder ikke blot kan henføres til praktiske problemer med gennemførelse af de demokratiske ideer. Det drejer sig om teoretiske problemer, som gør det nødvendigt at nytænke de klassiske begreber og at udvikle selve forståelsen af demokrati i et feministisk perspektiv. Det betyder fx, at det klassiske begreb om 'broderskab' ikke blot kan udskiftes med et nyt begreb om 'fællesskab' eller 'solidaritet', som omfatter alle individer uanset køn. Påstanden er, at det i et kønsperspektiv er nødvendigt at ændre vores forståelse af, hvad politik og demokrati er, herunder hvordan samspillet er mellem de politiske fællesskaber og de sociale fællesskaber, der

findes i arbejdslivet og det civile samfund. Den politiske ulighed mellem køn har derfor ikke blot betydning for kvinder, men også for forståelsen af de moderne demokratier og for forståelsen af befolkningens demokratiske praksis (Jonasdottir 1991).

Et centralt problemfelt angår samspillet mellem den offentlige politiksfære, arbejdsmarkedet og familien. Kvindeforskerne har kritiseret de teoretiske figurer, der i både den liberale, den republikanske og den social-demokratiske demokratiforståelse forudsætter en dobbelt adskillelse mellem det 'private' og det 'offentlige liv', dels mellem politik og familien og dels mellem politik og arbejdsmarkedet (Pateman 1989).

De grundlæggende spørgsmål om bestemmelsen af forholdet mellem kvinders sociale, økonomiske og politiske rettigheder, mellem uligheden mellem køn i den politiske sfære og kønsarbejdsdelingen i familien og samfundet kan kun belyses gennem et dybtgående analysearbejde, der først lige er begyndt (Philips 1992). Der er derfor ikke udviklet nogen samlet forståelse af, hvordan demokrati og medborgerskab² skal forstås i et kønsperspektiv.

I det følgende skal vi først redegøre for nogle centrale pointer i tre udvalgte feministiske forståelser, samt belyse deres styrke og svagheder i forhold til en forståelse af kvinders medborgerskab i de moderne velfærdsstater. Dernæst vil vi belyse den feministiske debat om kvinders medborgerskab og magt i de skandinaviske velfærdsstater med inddragelse af Yvonne Hirdman's segregeringstese og Helga Hernes mobiliseringstese. Endelig vil vi belyse nogle nye tendenser i kvinders og mænds medborgerroller og politiske deltagelse på baggrund af to større undersøgelser af ændringerne i medborgerskabsrollerne i Sverige og Danmark fra 1988 og 1990. I perspektiveringen

vil vi vurdere disse udviklingstendenser set i et køns- magt- og demokratiperspektiv.

1. Feministiske analyser af det kønnede demokrati

Det har været et fælles udgangspunkt for de feministiske analyser, at uligheden mellem køn i det politiske liv er betinget af de grundlæggende uligheder mellem køn i det sociale og økonomiske liv. Det er en central pointe, at den kønsmæssige arbejdsdeling og de ulige magtrelationer mellem kvinder og mænd på arbejdsmarkedet og i familien har været en barriere for kvinders politiske deltagelse (Philips 1991). Det hævdes, at kønsarbejdsdelingen har betydet, at kvinders forhold til staten, markedet og det civile samfund er anderledes end mænds i de moderne demokratier (Hernes 1987).

De tre efterfølgende analyser af køn og demokrati er udvalgt, fordi de repræsenterer tre forskellige tematiseringer af centrale problemstillinger og dilemmaer for kvinder i de moderne demokratier, samt forskellige normative forestillinger om hvordan et ikke-kønnet demokrati bør indrettes. **Carole Pateman** har kritiseret det universelle/enkønnede medborgerskabsbegreb som et udtryk for en patriarkalsk undertrykkelse, som er en følge af adskillelsen mellem den private familiesfære og den offentlige politiksfære (Pateman 1988, 1989). **Jean B. Elsthain** er et eksempel på, hvad der er blevet kaldt 'maternalistiske' feminister, som vil inddrage kvinders sociale erfaringer 'som mødre' som en model for kvinders medborgerskab (Elsthain 1981, 1983). Den tredje gruppe har ikke nogen samlet forståelse, men snarere en fælles vision om et ikke-kønnet medborgerskab, der bygger på et brud med kvinders traditionelle værdier og inddrager kvindebevægelsens politiske praksis (Dietz 1992, Mouffe 1992 og Philips 1991).

Carole Pateman har som en af de første analyseret køn og medborgerskab i et demokrati-teoretisk perspektiv. Hun har i en række værker kritiseret ideen om et universelt medborgerskab i den liberale demokratiforståelse. Hun har vist, hvordan det demokratiske medborgerskab i de klassiske politiske teorier hvilede på manden som normen og dermed udelukkede kvinder fra det politiske liv (Pateman 1985, 1988 og 1989). Hun hævder, at det liberale medborgerskab var kønnet eller enkønnet i den forstand, at medborgeren opdeles i to: i 'citizen-the-soldier' og 'citizen-the-mother'. Den sociale kontrakt får derigennem en dobbelt betydning for kvinder, som både blev udelukket fra politiske rettigheder i det civile samfund, men de blev samtidig inkorporeret i samfundet gennem ægteskabskontrakten, som gør dem afhængige af ægtemanden.

Pateman er den, der skarpest har formuleret modsætningen mellem kvinder og politik i de moderne demokratier, hvor kvinder har erhvervet formelle politiske rettigheder: "At kvinder for at opnå fuldstændige medborgerrettigheder må blive som mænd. Og at kvinder ikke kan blive lige medborgere **som kvinder**, som autonome og dog seksuelt forskellige fra mænd" (Pateman 1989:195). Hun kalder denne modsætning mellem at betone **ligheden** og **forskellen mellem køn** for Wollstonecrafts's dilemma. Det udtrykker, at kvinder på den ene side kæmper for, at kvinder skal have de samme medborgerrettigheder som mænd. Og på den anden side kæmper de, ofte samtidigt, for at få anerkendt deres særlige erfaringer, behov og interesser 'som kvinder', fx anerkendelse af det private omsorgs- og husarbejdes centrale betydning for kvinders medborgerskab parallelt til lønarbejdets betydning for mænds medborgerskab. Pateman hævder, at den patriarkalske forståelse af medborgerskab betyder, at de to krav er uforenelige. Kvinder er derfor fanget i en fælde: Enten må kvinder blive som mænd og opgive deres specifikke erfaringer, krav og

interesser som kvinder, eller de må forblive kvinder og opgive kravet om at blive integrerede som medborgere på lige fod med mænd.

Pateman har analyseret samspillet mellem det offentlige politiks-fære og den private familiesfære. Hun finder roden til kvinders politiske undertrykkelse i ægteskabet, som gør kvinder afhængige af mænd, og som generelt giver mænd kontrol over kvinders sexualitet og arbejde, både i familien og i samfundet (Pateman 1989). I bogen 'The sexual contract' (1988) analyserer Pateman den sammenhæng, der er i de klassiske politiske teorier mellem den sociale kontrakt og ægteskabskontrakten. Hun fortolker den sociale kontrakt som en kontrakt mellem brødre, der afskaffede det klassiske patriarkat, men som samtidig oprettede det moderne patriarkat. Mænds patriarkalske rettigheder byggede på deres individstatus, som gav mænd kontrol over kvinder i familien, på arbejdsmarkedet og i det offentlige liv. Pateman's pointe er, at det kønnede individbegreb har abstraheret fra kroppen og fra eksistensen af to køn. En reel integration af kvinder som medborgere forudsætter derfor en teoretisk nytænkning af medborgerskabsbegrebet, der formår at medtænke kroppen, og som kan differentiere mellem mænd og kvinder som 'kønnede' individer (Pateman 1985:193).

Patemans analyser ligger i en vis forstand i forlængelse af den deltagerdemokratiske forståelse, idet hun argumenterer for, at demokrati i den offentlige sfære må udbredes ikke blot til arbejdspladsen, men også til familien og det civile samfund. Men hun overskrider denne forståelse, idet hun tematiserer de ulige kønsrelationers centrale betydning for demokratiet. Pateman's radikale kritikker af de politiske teorier har været et betydningsfuldt afsæt for den feministiske diskussion af kvinders medborgerskab i de moderne demokratier (fx Jones 1990, Dietz 1992 og Philips 1992). Patemans patriarkalske figur, kan dog kritiseres, fordi den dels gør kvinders undertrykkelse altomfattende og dels forudsætter et determinationsforhold mellem de patriarkalske

strukturer og uligheder mellem køn på det politiske niveau. Det betyder, at hun på den ene side overvurderer betydningen af kvinders udelukkelse fra politik for reproduktion af den kønsmæssige arbejdsdeling, men på den anden side undervurderer hun de forandringspotialer, der er knyttet til kvinder som politiske aktører (Siim 1988).

En anden gruppe feminister har tematiseret **moderskabets sociale værdier og politiske betydning** (Elshtain 1981 og 1983). Jean Elshtain karakteriserer familiens moral og værdier som 'an ethic of care', der bygger på kvinders omsorgsevne overfor børn og familie. Hun mener, at denne omsorgsetik bør være udgangspunkt for en ny offentlig moral, der kan danne modvægt mod de dominerende liberale markedsværdier og mod den abstrakte retfærdighedstænkning, der er knyttet til de individuelle medborgerrettigheder i den offentlige sfære.

Elshtain kan ses som et eksempel på analyser, som er blevet kaldt 'maternalistiske' (Dietz 1992), fordi de ønsker at anvende kvinders sociale erfaringer i familien og de kvindelige værdier, der er knyttet til moderskabet til en radikal fornyelse af medborgerskabet, som skal bidrage til at skabe et bedre samfund både for mænd og kvinder. Analyserne giver en god kritik af den liberale medborgerrolle, hvor individet forstås løsrevet fra de sociale fællesskaber, og som derfor undervurderer betydningen af politiske fællesskaber og af sociale værdier knyttet til familien og det civile samfund.

'Moderskabsmodellen' kan dog både i et kvinde- og i et demokratiperspektiv kritiseres. For det første idealiserer modellen kvinders erfaringer som mødre og den omsorgsetik, der er knyttet til familien. Historiske analyser har vist, at moderkærlighed og omsorg overfor sine nærmeste er modsætningsfuld og ikke nødvendigvis fører til solidaritet med andre medborgere (Siim 1988). For det andet undervurderer modellen forskellen mellem de sociale relationer og værdier nyttet til

familien og til den offentlige sfære. Det hævdes, at moder-barnrelationen er anderledes end medborgerrelationen, fx hviler forholdet mellem moder og barn på ulighed, eksklusivitet og intimitet, hvorimod forholdet til medborgeren hviler på lighed, er alleomfattende og kollektivt (Dietz 1992, Mouffe 1992:374). For det tredje reduceres kvinders politiske rolle til deres moderrolle. Empiriske analyser har vist, at kvinders mobilisering og radikaliserings ofte er sket netop i form af et brud med den traditionelle kvinde- og moderrolle (Christensen 1991).

Kritikken af 'moderskabsmodellen' har været et udgangspunkt for udviklingen af en alternativ vision om et 'pluralistisk partiparticipatorisk medborgerskab' (Siim 1988, Dietz 1992, Philips 1990 og Mouffe 1992). Mens moderskabsmodellen positiverer de eksisterende kønsforskelle, bygger den 'pluralistiske model' på de nye værdier fra kvindebevægelsen, som forudsætter et brud med kvinders moderrolle. Det er centralt for disse forståelser at udvikle de paralleller, der kan identificeres mellem kvindebevægelsens demokratiforståelse og politiske praksis og idealet om et radikalt, demokratisk medborgerskab, hvor alle medborgere gennem aktiv deltagelse i offentlige sammenhænge kan få indflydelse både på deres egne anliggender og på samfundsforholdene.

Anne Philips forsøger i bogen 'Engendering Democracy' at skabe en dialog mellem kvindebevægelsens ideer og værdier og de neorepublikanske og deltagerorienterede forståelser af demokrati og medborgerskab (Philips 1991). Hun påpeger, at der er spænding mellem kvindebevægelsens og de nye sociale bevægelser ideer om at 'demokratisere hverdagslivet' og den neorepublikanske bestræbelse på at reformere medborgernes relationer til det offentlige liv (Philips 1992:117). Denne modsætning handler også i et vist omfang om forholdet mellem direkte og repræsentativt demokrati. Bogen kan ses

som et intelligent forsøg på at bygge bro mellem de to forståelser. Philips fastholder, at der i et kønsperspektiv er vægtige argumenter for at demokratisere familierelationerne, men samtidig argumenterer hun for, at det også for kvinder er vigtigt at bevare en forskel mellem en familiesfære og en offentlig politiksfære³.

Philips peger på, at modsætningen mellem politik og hverdagsliv bl.a. handler om en spænding mellem universelle værdier og køns- og gruppedifferentierede erfaringer (Philips 1991:6). Idealet om et universelt medborgerskab kan problematiseres i det omfang det indebærer, at alle borgere nødvendigvis skal behandles ens, idet dette ideal generelt negligerer forskelle i sociale gruppers livsbetingelser og erfaringer. Hun argumenterer for, at en løsning på denne modsætning kan gøre det nødvendigt at gennemføre positiv særbehandling både med basis i køn, etnicitet og race i forhold til de politiske institutioner. Denne løsning vil give de ikke-privilegerede grupper muligheder for i praksis at realisere idealet om lige politisk deltagelse.

Iris Young argumenterer i den sammenhæng for, at idealet må være et differentieret og pluralistisk medborgerskab, der både anerkender sociale, etniske og kønsmæssige forskelle (Young 1990). Andre feminister er kritiske overfor et sådant 'gruppeorienteret' medborgerskab, fordi det kan føre til en reproduktion af interesserrepræsentationer, som kan hindre udviklingen af en ny fælles identitet mellem de demokratiske grupper (Mouffe 1992 og Philips 1992). Mouffe argumenterer for en kvindepolitik, der forfølger feministiske mål inden for rammerne af et radikal demokratisk projekt ikke som en politik, der forfølger kvinders separate interesser (Mouffe 1992:382). For Mouffe er målet for en radikal demokratisk bevægelse at skabe betingelserne for nye egalitære institutioner, praksiser og organisationer. Det er dog et spørgsmål, om sådanne nye egalitære relationer mellem køn kan

udvikles i praksis, hvis ikke kvinder som gruppe har mulighed for at være til stede i og påvirke disse nye politiske institutioner.

Opsamlende kan vi konkludere, at de feministiske analyser har peget på et behov for at nytænke medborgerskabsbegrebet, men der er ingen fælles forståelse af, hvordan samspillet er mellem de forskellige samfundssfærer, mellem uligheden på det politiske niveau og kønsarbejdsdelingen og de ulige magtforhold på arbejdsmarkedet og i familien, eller af hvordan et nyt ikke-kønnet politisk fællesskab ideelt kan tænkes og udformes i praksis.

Pateman's ideal om et kønsmæssigt differentieret medborgerskab, der anerkender kønnenes biologiske forskellighed og kvinders erfaringer som kvinder, er blevet problematiseret, fordi det kan bidrage til at fastholde køn som en interessegruppe (Mouffe 1992:379). Der er en tvetydighed hos Pateman omkring indholdet af 'kvinders erfaringer som kvinder'. Det betyder, at Pateman's løsning i et vist omfang kan kritiseres for at være fanget i den problematik, hun vil løse. Hun ender med, ligesom Elsthain, at reducere kvinders erfaringer som kvinder til at være erfaringer med moderskab og børnefødsel. I den forstand bidrager hun til at fastholde de eksisterende kønsforskelle og den patriarkalske identifikation mellem kvinder og moderskabet, som hun vil udfordre (ibid.:376). Hun forudsætter desuden, at kvinders deltagelse 'som kvinder' nødvendigvis vil skabe et bedre samfund for alle kvinder.

Et andet bud er ideen om et differentieret og pluralistisk medborgerskab, der anerkender sociale gruppers forskellige erfaringer og interesser. Der behøver ikke, som hos Mouffe, at være en modsætning mellem anerkendelse af kønnenes forskellige erfaringer og interesser og udviklingen af et pluralistisk medborgerskab, der bygger på fælles identiteter og værdier. Jeg vil argumentere for, at det langsigtede ideal

om et 'ikke-kønnet' medborgerskab kun kan realiseres gennem en mobilisering af kvinder med udgangspunkt i kvinders historisk specifikke interesser 'som kvinder'. Jeg tilslutter mig således konklusionen på Anna Jonasdottirs analyser, der peger på, at kvinder har fælles interesser i at være til stede i alle politiske fora for at kunne deltage i udformningen af de betingelser, de lever under. Jonasdottir er således enig med Pateman i, at kvinder historisk har nogle fællesinteresser 'som kvinder', men hun afviger fra Pateman, idet pointen er, at det konkrete indhold af kvinders interesser ikke er givet på forhånd, men må være åbent for forskellige tolkninger og konflikter (Jonasdottir 1985:26, se også Philips 1991). Det indebærer, dels at kvinder ikke 'som kvinder' har de samme behov, interesser og værdier, samt at der ikke er nogen garanti for, at kvinders deltagelse i samfundets udformning generelt vil skabe et bedre samfund for kvinder.

De tre analyser af demokratiet har forskellige forståelser af forholdet mellem det politiske liv og hverdagslivet. Patemans figur hviler på en slags determinationsforhold mellem kønsarbejdsdelingen i samfundet og uligheden i det politiske liv. Elshtains figur hviler derimod på et ideal om en ny type offentlighed, som ligestiller moderskabets værdier med de offentlige værdier. Den tredje forståelse er den, der klarest sætter fokus på kvinder som selvstændige politiske agenter.

Min egen konklusion er, at der ikke på forhånd kan tænkes et determinationsforhold mellem de socio-økonomiske strukturer og de politiske institutioner, mellem den kønsmæssige arbejdsdeling i samfundet og de ulige kønsrelationer i politik. Samspillet mellem familien/det civile samfund og det politiske liv, og mellem det økonomiske og politiske liv, kan ikke generaliseres men må analyseres konkret i tid og rum. Det indebærer, at det politiske niveau og kvinders politiske praksis må tillægges en relativ selvstændighed i forhold til de økonomiske og sociale strukturer.

I de moderne velfærdsstater er der et voksende samspil mellem hverdagsliv og politik. Jeg har tidligere argumenteret for at kravet om at 'det private er politisk' ikke nødvendigvis betyder, at de to områder bør være identiske, således at der ikke længere er forskel på familielivet og det politiske liv (Siim 1988:168). Anne Philips har en parallel argumentation i forhold til kravet om en 'demokratisering af hverdagslivet', hvilket ikke betyder, at der ikke længere skal være forskel mellem samfundets forskellige sfærer (Philips 1991:161). Pointen er i begge tilfælde, at adskillelsen mellem hverdagsliv og politik skal frigøres fra sin 'kønnede' betydning. Det kræver paradoxalt nok at begreberne først analyseres i et kønsperspektiv, samt at kvinder har mulighed for at være til stede og deltage i udformningen af, hvordan dette samspil skal udformes, således at det tilgodeser kvinders behov.

2. Analyser af køn, mobilisering og medborgerskab.

Analyserne af velfærdsstatens køns karakter har haft et lidt forskelligt indhold i de forskellige 'velfærdsregimer' (Esping Andersen 1985, 1990). Kritikken af den liberale velfærdsstat har sat fokus på modsætningen mellem den offentlige og den private sfære og på kvinders undertrykkelse og afhængighed i familien. I det, der har været kaldt de 'liberale' og 'konservative' velfærdsstatsregimer, har den feministiske debat været præget af en strukturel model, hvor **afhængighed/uafhængighed** er de centrale begreber. Kvinders 'afhængighed' af ægtemanden er blevet beskrevet som et centralt træk ved velfærdsstatens køns karakter (Pateman 1989, Ostner 1993). Familien har stået i centrum for disse analyser, og staten har overvejende været betragtet som kontrollerende og regulerende kraft, som har bidraget til at fastholde kvinders afhængighed af deres ægtemænd (Ostner 1993).

De skandinaviske velfærdsstater er blevet beskrevet som velfærdsregimer med et omfattende medborgerskab, som hviler på **dekommodifikation**, i den forstand at individerne får grundlæggende sociale behov dækket uafhængigt af deres placering på arbejdsmarkedet og i familien, og på **universalisme** i den forstand at alle borgerne har ret til de samme sociale ydelser uanset indtægt. I de skandinaviske velfærdsstater var lønarbejdet den dominerende norm og idealet om **social lighed** var en vigtig værdi i den politiske kultur (Hernes 1988). Opdelingen af medborgerrollerne i en mandlig lønarbejderrolle og en kvindelig moderrolle var i et vist omfang udtryk for et ideal om ligeværdighed mellem køn, mellem det 'lille' samfund og det 'store' samfund, som i praksis blev til ulighed og mandlig dominans (Hirdman 1990:86).

I de skandinaviske velfærdsregimer har der vist sig at være behov for at udvikle nye teoretiske forståelser for at analysere samspillet mellem familien, hverdagslivet og det offentlige liv (Hernes 1987, Siim 1988, Leira 1989). Der er i den skandinaviske debat i løbet af 80'erne sket en udvikling fra en overvejende negativ til en overvejende positiv opfattelse af velfærdsstaten. Den politiske udvikling blev i begyndelsen af 80'erne beskrevet som en udvikling fra privat til offentlig **afhængighed** for kvinder eller fra et privat til et offentligt **patriarkat** (Hernes 1982, Siim 1985). Senere er relationen mellem kvinder og staten blevet tematiseret som et udtryk for et **partnerskab, en alliance eller en kønskontrakt** (Hernes 1987, Siim 1991, Hirdman 1990 og Leira 1989). Helga Hernes begreb om de skandinaviske velfærdsstater, som **kvindevenlige stater**, der gør det muligt for kvinder at integrere rollerne som mødre, lønarbejdere og medborgere, er det klareste udtryk for denne tendens (Hernes 1987).

Der har parallelt med kvinders voksende politiske mobilisering og radikaliserings i løbet af 80'erne vist sig et behov for at udvikle

begreber, der medtænker kvinder som **politiske og sociale aktører**. Jeg vil hævde, at et kønsperspektiv på velfærdsstat og demokrati bør belyse kvinders muligheder for både at påvirke egne anliggende og for at påvirke samfundsforholdene, dels gennem politisk deltagelse og gennem tilstedeværelse i samfundets politiske og administrative institutioner (Jonasdottir 1991), og dels gennem deres praksis i familien og det civile samfund (Christensen og Siim 1989).

Et vigtigt spørgsmål er, om de forbedringer, der er sket i kvinders sociale rettigheder gennem de sidste 20 år har haft en positiv indflydelse på kvinders politiske deltagelse (Hernes 1987). Om udviklingen går i retning af, at kvinder integreres i politik 'som kvinder', eller om integrationen sker på 'mænds præmisser' (Hirdman 1990, Jonasdottir 1991)? I den forbindelse diskuteres det, om det gør en forskel for de politiske institutioners funktionsmåde, offentlige politikker og politiske-kulturelle værdier, at kvinders erfaringer inddrages i udformningen af politikken (Dahlerup 1988, Skjeie 1990)?

Der er blandt de nordiske kvindeforskere forskellige opfattelser af forholdet mellem 'integration' og 'segregering', og af hvilken betydning man kan tillægge det politiske niveau i forhold til de økonomiske og sociale strukturer (Siim 1991). Sat på spidsen drejer det sig om to modstridende fortolkninger: **Segregeringstesens** hævder, at den officielle lighedspolitik og kvinders nye sociale og økonomiske rettigheder har skabt nye kønsopdelinger på arbejdsmarkedet og i politikken, som bidrager til at reproducere segregering og hierarki mellem køn på en ny måde (Hirdman 1990). **Magtmobiliseringstesens** hævder, at de skandinaviske velfærdsstater har givet kvinder magtresourser gennem kombinationen af sociale og politiske rettigheder. Hernes hævder ligeledes, at kvinders voksende politiske deltagelse og tilstedeværelse i de politiske institutioner har betydning, fordi den kan

bidrage til at skabe reel lighed mellem køn i politik og i samfundet (Hernes 1987, 1988a).

Den svenske historiker Yvonne Hirdman har i flere værker analyseret kønsrelationerne som et sammenhængende **kønssystem** (genussystem), der er karakteriseret ved hierarki og segregering mellem køn (Hirdman 1990 og Åström & Hirdman 1992). Hun beskriver velfærdsstatens udvikling i et kønsperspektiv som en overgang fra en 'husmor-kontrakt' (1930-60) til en 'lighedskontrakt' (1965-75/80), som bygger på kvinders ret til lønarbejde og kvinders voksende integration i det offentlige liv. Den nye 'kønskontrakt'⁴ bygger på kvinder ret til lønarbejde, økonomisk uafhængighed af mænd og ret til fri abort.

Spørgsmålet er, hvordan denne udvikling skal tolkes. Hirdman hævder, at den økonomiske og demokratiske udvikling generelt har styrket en **kønsintegrerende** logik. Den stærke adskillelse mellem privat og offentligt blev brudt ned, men i stedet opstod der en ny dikotomi mellem et mandligt og kvindeligt arbejdsmarked og nye segregeringer i det politiske liv (Hirdman 1990: 93). Integrationen af kvinder i det 'store' samfund har skabt nye former for **kønssegregering** på arbejdsmarkedet og i det offentlige liv. I dag er kønskontrakten i krise, fordi uligheden mellem køn er blevet synlige i det 'store' samfund, og konflikterne mellem køn er vokset.

Selv om Hirdman påpeger, at der eksisterer både 'kønsintegrerende' og 'kønssegregerende' dynamikker, forbliver konklusionen grundlæggende pessimistisk. På trods af, at lighedskontrakten beskrives som modsætningsfuld og konfliktfyldt tolkes udviklingen overvejende som et udtryk for den mandlige norms grundlæggende logik, der reproducerer det underliggende kønssystem, omend i en ny form (Hirdman 1990:111 og Åström & Hirdman 1992:10). Det betyder, at sociale reformer som har til formål at forbedre kvinders (og mænds) sociale vilkår, tolkes til

fordel for mænd, fx bliver udvidelsen af forældrenes rettigheder i forbindelse med barsel og børns sygdom tolket som en fordel for mænd, fordi den i praksis har styrket kvinders ansvar for børnene. Spørgsmålet, om en kønsmæssig arbejdsdeling i forhold til børn nødvendigvis er et udtryk for en styrkelse af det mandlige hierarki, stilles ikke. Konsekvensen er, at den politiske udvikling ikke analyseres 'i sig selv', men som et udtryk for den mandlige norms logik, som har rod i et underliggende kønssystem.

Jeg finder det problematisk at anvende 'kønssystemet' som teoretisk figur i forbindelse med konkrete analyser af medborgerskabsrollerne uden at have nogle formidlende begreber, som kan differentiere mellem de tre centrale samfundsarenaer, arbejdsmarkedet, politikken og familien. Generelt undervurderer den teoretiske tilgang aktørernes og det politiske niveaus relativt selvstændige betydning i forhold til det dominerende kønssystem (Siim 1991). Det er vigtigt at udvikle begreber, der gør det muligt at analysere den politiske ulighed mellem køn ud fra politikens egne betingelser. Jeg vil hævde, at der ikke er noget på forhånd givet determinationsforhold mellem den generelle kønsmæssige arbejdsdeling og undertrykkelse i samfundet og uligheder mellem kvinder og mænd i politik. Der er et samspil mellem de forskellige former for ulighed, men det må analyseres som et samspil mellem relativt selvstændige niveauer (Siim 1989, Christensen og Siim 1989, Philips 1992).

Den norske samfundsforsker Helga Hernes har anvendt **medborgerskabsbegrebet** i forbindelse med analyser af samspillet mellem kvinders mobilisering og voksende integration i de politiske institutioner i de skandinaviske velfærdsstater (Hernes 1987, 1988a og 1988b). Hun fremhæver på den ene side, at velfærdsstaten kan betragtes som en formynderstat for kvinder, fordi kvinder ikke har deltaget i udformningen af politikken. Mænd har været beslutningstagere, og

kvinder har været objekter i den politiske udvikling. Hun taler i den forbindelse om kvinders institutionaliserede afmagt i forhold til politik. På den anden side har hun fremhævet, at de skandinaviske velfærdsstater har givet kvinder magtressourser og politisk magt (Hernes 1988a). Den skandinaviske statsfeminisme har betydet en inkorporering af kvinder, der er sket som et positivt samspil mellem kvinders mobilisering 'fra neden' og integrationspolitik 'fra oven'.

Helga Hernes har analyseret samspillet mellem kvinders forskellige medborgerroller og rollen som lønarbejder og mødre i et magtmobiliseringsperspektiv (Hernes 1987 og 1988a, Siim 1988 og 1991). Hun fremhæver, at kvinder er mere afhængige af staten end mænd som lønarbejdere, som statsborgere og som brugere (og forbrugere), fordi kvinders position på arbejdsmarkedet, som statsborgere og som brugere er svagere end mænds. Kvinders mobilisering er anderledes end mænds, fordi kvinder i modsætning til mænd fik sociale rettigheder før de fik juridisk, politisk og økonomisk status. Hernes peger på, at mobiliseringen af kvinder er sket i et samspil mellem kvinder og staten og ikke som for arbejderklassens mænd gennem tilknytningen til markedet (Hernes 1987:32, 1988b:209).

Hernes har en relativ optimistisk forståelse af de skandinaviske velfærdsstaters politiske udvikling⁵. Hendes hovedtese er, at de nordiske demokratier har en statsform, der gør det muligt for dem at udvikle sig til **kvindevenlige** samfund, hvor kvinder kan have 'et naturligt forhold til både børn, arbejde og offentligt liv' (Hernes 1987:15).

Begreberne **demokratisk medborgerskab** og **magtmobilisering** er blevet konkretiseret i forbindelse med analyser af kvinders voksende politiske deltagelse. De rejser imidlertid nogle spørgsmål, som må analyseres nærmere. Et vigtigt spørgsmål er, om kvinder, som Hernes

hævder, har fået større politisk magt i relation til mænd. Og i forlængelse heraf, hvordan vi skal vurdere forholdet mellem kvinders politiske magt og eksistensen af kønssegregering og hierarki på samfundsplan? Et andet spørgsmål er, i hvilket omfang kvinders politiske deltagelse har ændret den politiske kultur, de politiske institutioner og de offentlige politikker i en mere kvindevenlig retning? Endelig er det et spørgsmål, om kvinders politiske mobilisering har været begrænset til de ressourcestærke kvinder, specielt de yngre, veluddannede offentligt ansatte mellemlagskvinder. Eller om mobiliseringsten også har gyldighed for de ressource svage kvinder, og for de unge kvinder?

Der er ingen tvivl om, at den politiske diskurs har ændret sig, og ideerne om lighed mellem køn på arbejdsmarkedet og i det politiske liv er blevet integreret i den politiske kultur, men hvilken betydning har det haft i praksis? Det nye lighedsideal kan, som hos Hirdman, tolkes som en del af en ny kønskontrakt, der har skabt nye former for segregering og underordning mellem køn. Eller det kan, som hos Hernes, tolkes som et udtryk en magtmobilisering af kvinder og en demokratisering af de politiske institutioner, der bryder med den 'jernhårde genuslov'. I det følgende skal vi belyse denne problematik nærmere gennem inddragelse af resultater fra to omfattende analyser af det demokratiske medborgerskab i Sverige og Danmark.

3. Nye tendenser i kvinders og mænds medborgerroller - rollen som forældre-brugere-borgere

Kvindeforskningen har vist, hvordan kvinders ret til lønarbejde, ret til abort og statens voksende ansvar for den offentlige reproduktion har ændret kvinders relation til det offentlige liv, idet kvinder i stigende omfang er blevet aktive som borgere, lønarbejdere, brugere og klienter i forhold til velfærdsstaten (Hernes 1987, Siim 1988). Kvinders

identifikation med moderrollen betød, at kvinder helt frem til midten af 1970'erne generelt blev betragtet som politisk passive sammenlignet med mænd og som mere højreorienterede end mænd (Halsaa 1977). Kvindeforskningen har dokumenteret den udvikling, der er sket fra politisk 'passive, fremmedgjorte og afmægtige' kvinder til politisk 'aktive, stærke og vrede' kvinder i løbet af de sidste 20 år (Togeby 1985, 1989). Der er sket en gradvis udligning af kønsforskelle i den politiske deltagelse, og kvinder er i stigende omfang blevet mobiliseret i direkte former for politisk aktivitet, specielt som brugere af lokale velfærdsinstitutioner og i politiske aktiviteter i forhold til sociale bevægelser, græsrodsaktivitet og borgerinitiativer.

Også kvinders værdier og holdninger har ændret sig. Der er i dag et skisma mellem en 'gammel' kvindekultur, knyttet til moderskabet og familien, og en ny kvindekultur, som er udtryk for et bevidst brud med familieorienteringen. Generelt har kvinder bevæget sig fra højre mod venstre i det politiske spektrum, og i dag er der et voksende 'gender-gap' i de to køns holdninger til en række centrale politiske spørgsmål, som Natomedlemskab, Atomkraft og EF-unionen (Goul-Andersen 1984, Togeby 1989).

Undersøgelser af kvinders deltagelse i græsrodsaktiviteter i forbindelse med de nye sociale bevægelser har peget på, at specielt de unge kvinder 'foretrak' græsrodsaktivitet, fordi den er karakteriseret ved åbne, uformelle organisationsformer (Peterson 1987, Togeby 1985). Andre forskere har trukket paralleller mellem kvindebevægelsens idealer om aktivisme og direkte demokrati og de deltagerdemokratiske ideer (Mouffe 1992, Philips 1991:42-46). Der har i de nordiske lande været forventninger om, at kønsforskellene i politisk deltagelse gradvis vil blive udlignet, samt at kvinder i særlig grad ville engagere sig i forbindelse med direkte organisationsformer, specielt græsrodsaktiviteter og sociale bevægelser.

Det nye medborgerskab

I løbet af de seneste år er der kommet nyt materiale, som kan belyse ligheder og forskelle i kønnes politiske deltagelse i Danmark og Sverige på basisniveau. De danske og svenske medborgerundersøgelser er velegnede til en diskussion af kønnets betydning for politisk deltagelse, idet kønnet som en sociologisk faktor indgår som et centralt aspekt i begge undersøgelser⁶. I et kønsperspektiv repræsenterer begge undersøgelser desuden en fornyelse af diskussionen om borgernes politiske deltagelse, idet de inddrager 'nye' politikområder, som har været kvinders traditionelle ansvarsområder, som centrale elementer i undersøgelsen. Det drejer sig om områder, der har tæt tilknytning til hverdagslivets anliggender, fx **skoler, daginstitutioner og sundheds-væsenet, arbejdspladsen og lokalområdet**.

Disse områder er tematiseret lidt forskelligt i de to undersøgelser. I den svenske undersøgelse skelnes der mellem mulighed for at påvirke sin egen situation og samfundsudviklingen, gennem hhv. det 'lille' og det 'store' demokrati. Det 'lille' demokrati indebærer, at medborgerne direkte sammen med andre bestemmer over deres fælles vilkår, fx forældre-deltagelse i skole og daginstitutioner, deltagelsen på arbejdspladsen og som forbruger. Det 'store' demokrati indebærer, at medborgerne bestemmer over kollektive sager gennem abstrakte institutioner og organisationer, fx deltagelse gennem partier, organisationer og valg (Petersson m.fl. 1989:84). I den danske undersøgelse skelnes der mellem institutionsbundne deltagelsesformer, fx deltagelse i valg, organisationer, og partier, situationsbestemte deltagelsesformer, fx politiske manifestationer og kontakter, og nærdemokratiske deltagelsesformer, fx deltagelse i lokalsamfundet, på arbejdspladsen samt i velfærdsstatens service- og administrative institutioner (Ander-sen m.fl. 1993).

Medborgerskabet betegner generelt forholdet mellem borgerne og det offentlige liv. Den grundlæggende idé i det moderne medborgerskab, som blev formuleret af den engelske sociolog T.H. Marshall allerede i 1964, er, at alle har lige muligheder for sammen med andre at påvirke samfundets udformning (Marshall 1964). Frihed, lighed og broderskab (eller fællesskab) indgår derfor som centrale elementer i medborgerskabsbegrebet. **Frihedsdimensionen** handler om individets selvbestemmelse og ret til sammen med andre at deltage i samfundets udformning, **lighedsdimensionen** handler om alles lige ret til at deltage, og **fællesskabsdimensionen** handler om medborgernes politiske værdier og identiteter og solidaritet med andre medborgere (Petersson m.fl. 1989:16-26, Andersen m.fl. 1993).

I den danske medborgerskabsundersøgelse indgår der to dimensioner i medborgerskabsforståelsen: En **vertikal** dimension, som udtrykker medborgernes formelle status i forhold til de politiske institutioner, og en **horisontal** dimension, som udtrykker medborgernes politiske identiteter gennem deres relationer til hinanden i de sammenhænge, hvor de mødes for at drøfte fælles anliggender (Andersen m.fl. 1993).

Man kan pege på, at der generelt er sket en ekspansion i borger/-brugerrollerne i løbet af 1980'erne, både i forhold til offentlige institutioner, lokalområdet og i forhold til arbejdsmarkedet. I et kvindeperspektiv er det specielt udviklingen i borgerrollerne som forældre/brugere i forhold til de offentlige serviceinstitutioner, som er interessante. Begge undersøgelser peger på nogle nye tendenser i medborgerrollerne, som kan tematiseres som forholdet mellem, hvad vi i det følgende vil kalde det lille og det store demokrati.

Den svenske medborgerundersøgelse bekræfter for så vidt kvindeforskernes forventninger til en ny kønsopdeling i politik. Den viser, at der i Sverige er en ny opdeling i politik i hhv. 'kvindedominerede'

områder, hvor kvinders gennemsnitlige deltagelse er højere end mænds, specielt politiske manifestationer og det lille demokrati, og mandsdominerede områder, fx de politiske partier, politiske kontakter og aktiviteter på arbejdspladsen. Den generelle tendens er, at kvinder i højere grad er aktive i forbindelse med det lille demokrati, med undtagelse af arbejdspladsen, og mænd i forhold til de store demokrati, med undtagelse af politiske manifestationer.

Det er centralt, hvordan disse udviklingstendenser tolkes i et magtperspektiv. Yvonne Hirdman, som har deltaget i magtkommissionen og forfattet afsnittet om køns- eller genussystemet i slutrapporten, ser udviklingen af det nye medborgerskab og de nye deltagelsesrettigheder som et udtryk for en politisk segregering, hvor kvinder dominerer i det 'lille' demokrati og mænd i det 'store' demokrati, hvilket generelt bidrager til at reproducere den 'mandlige norms' logik (Hirdman 1990: kap. 3).

Den danske undersøgelse viste et andet mønster. I Danmark er der i modsætning til Sverige ikke nogle 'kvindedominerede' områder. Der er tværtimod en høj grad af lighed i forhold til de politiske manifestationer og de nærdemokratiske områder. Det mest bemærkelsesværdige er måske, at der i Danmark er **lighed** i forhold til forældrenes aktiviteter som **borgere-brugere** af offentlige velfærdsinstitutioner, specielt skole og daginstitutioner (jvf. bilaget tabel 1)⁷. Vi konkluderede, at mænd i forhold til disse områder er blevet mobiliserede som forældre/brugere.

Denne ændring af mænds medborgerroller rejser en række vigtige spørgsmål:

1. Hvilken betydning skal vi tillægge disse ændringer?
2. Hvad er baggrunden for denne udvikling?
3. Samt hvordan skal den tolkes i et magtperspektiv?

De to første spørgsmål hænger til dels sammen. Vi argumenterer for, at ændringerne i mænds medborgerroller må tillægges betydning, fordi de svarer til resultater fra vores egen og andre undersøgelser af kønsarbejdsdelingen i familien, som har vist, at børnepasning er et af de områder, hvor der har udviklet sig en høj grad af lighed i de danske familier⁸ (Langberg 1993). Dette kan skyldes, at kvinders krav om ligestilling specielt har slået igennem på dette punkt, og/eller at mænd har haft specielle interesser som forældre i forhold til børnene.

Det er bemærkelsesværdigt, at Sverige har haft en mere avanceret ligestillingslovgivning i forhold til forældre end Danmark, helt tilbage til forældreforsikringsloven fra 1974, hvor den explicitte målsætning har været at ligestille forældre og styrke forældres rettigheder i forbindelse med barsel og sygdom og gennem retten til en 6 timers arbejdsdag for småbørnsforældre uden lønkomensation. Svenske kvindeforskere har kritiseret denne lovgivning som et eksempel på en formel kønsneutral lovgivning, der i praksis har styrket kvinders ansvar som forældre (Åström 1992). Det er paradoxalt, at den avancerede svenske (social)lovgivning ved at give nye rettigheder til forældre i forbindelse med omsorg for børn har bidraget til at gøre det mere attraktivt for kvinder at have flere børn og at engagere sig i børnene, og derved **kan** have bidraget til, at den kønsmæssige arbejdsdeling i Sverige er blevet skærpet i forhold til børn. Det behøver dog ikke nødvendigvis at være et udtryk for den mandlige norms logik.

Spørgsmålet om, hvad der er baggrunden for ændringen i mænds medborgerroller som forældre-brugere i Danmark har to aspekter. Aktivisering af mænd som forældre kan fortolkes dels i et institutionsperspektiv - dels i et ligestillingsperspektiv. Det er bemærkelsesværdigt, at det gennemsnitlige niveau for danske forældres initiativer ligger væsentligt over det svenske niveau. De danske tal er hhv. 47 og 35 procent for daginstitutions- og skoleområderne, mens de tilsvarende

svenske tal er hhv. 27 og 43 procent (Petersson m.fl. 1989:45). Kvinders aktivitet i Sverige er dog væsentlig højere end mænds (jvf. bilag tabel 2). I Danmark er forældrenes indflydelse på skolens styrelse blevet styrket af nye statutter, hvilket kan have bidraget til at styrke mænds interesse i at deltage. Den større lighed omkring pasning af børn i familien kan ligeledes have påvirket danske mænds forældreroller i forhold til de offentlige institutioner.

Spørgsmålet om, hvad ændringerne betyder for kvinders og mænds magtressourcer og indflydelse i forhold til de to områder er mere komplicerede. På den ene side er der ingen tvivl om, at disse områder traditionelt har hørt til kvinders domæne, idet kvinder altid har haft det daglige ansvar og i et vist omfang også indflydelse på disse sager i familien. På den anden side har kvinder hidtil ikke haft magt til at bestemme den mere overordnede skolepolitik, hverken på det lokalpolitiske eller nationalpolitiske niveau. Ændringerne i skolernes styrelsesforhold er udtryk for en decentralisering af kompetencen, der giver forældre mere magt og indflydelse på skolepolitikken implementering⁹.

Medborgerskabsundersøgelsens analyser af kvinders og mænds repræsentation i skolebestyrelserne¹⁰ har vist, at der er en tendens til, at mænds repræsentation øges, når der sker en formalisering af indflydelsesmulighederne, og at kvinders deltagelse øges jo mere uformelle deltagelsesformerne er (Jvf. tabel 3 i bilaget). Denne tendens må dog tolkes med forbehold, idet der er tale om to forskellige undersøgelser, som ikke er direkte sammenlignelige.

Generelt kan der tænkes to mulige fortolkninger af de nye medborgerroller: 1. De kan tolkes som en generel lovmæssighed i samfundet, som udtrykker den mandlige norms logik: 'Der hvor magten er, er kvinder ikke, der hvor kvinder er, er magten ikke'. Eller

2. De kan tolkes som et udtryk for, at der er sket reelle ændringer ikke blot i kvinders, men også i mænds medborgerroller. Dels er borgerforældre-brugerrollen blevet styrket. Dels er der en tendens til, at kvinder og mænd deles både i forhold til ansvaret og i forhold til magten.

Dette spørgsmål kan ikke afgøres på forhånd. Der eksisterer ikke noget determinationsforhold mellem det overordnede kønssystem/kønnsstruktur/kønssarbejdsdeling og uligheden mellem køn på det politiske område, eller mellem den generelle ulighed mellem køn i politik og de konkrete kønsmagtrelationer i forhold til forskellige deltagelsesområder og deltagelsesformer (Christensen og Siim 1989).

Jeg vil hævde, at der er sket væsentlige ændringer i magtrelationerne mellem køn på det politiske område. I forhold til en række offentlige serviceområder, som fx uddannelses- social og sundhedsområderne, er kvinder blevet integreret som professionelle lønarbejdere på alle niveauer, ligesom de i et vist omfang er blevet integreret i den politiske og administrative elite på lokalt og nationalt plan. Samtidig er kvinder blevet mobiliserede som brugere/borgere i forhold til skole- og daginstitutionsområdet. Det er muligt, at en formalisering af deltagelsesområder, fx i de nye skolebestyrelser, generelt fremmer mænds deltagelse, **eller** at det konkrete sagområde og de nye institutionelle deltagelsesmuligheder vil stimulere kvinders deltagelse i de politiske institutioner.

Opsamlende kan vi konstatere, at kvindeforskningens hypoteser om kvinders generelle (magt)mobilisering er overdrevne. Kvindemobiliseringen har været begrænset til bestemte grupper, specielt de yngre veluddannede mellemlag, og til bestemte deltagelsesformer, specielt politiske manifestationer. Man kan tale om en kvindemobilisering i den forstand at bestemte grupper af kvinder har styrket deres politiske

deltagelse i forhold til andre kvinder (Andersen m.fl. 1993). Det er paradoksalt, at kønsforskellen i den danske medborgerskabsundersøgelse generelt var størst for de højtuddannede, mobiliserede grupper, specielt de veluddannede ansatte og de offentligt ansatte mellemlag. For denne gruppe styrker uddannelsen i sig selv både kvinders og mænds aktivitet, men den styrker mænds deltagelse væsentligt mere end kvinders. Den eneste gruppe, hvor køns- og klassesdifferentieringen forstærker hinanden i medborgerskabsundersøgelsen er for de marginaliserede grupper. Her svækker marginalisering i sig selv medborgernes aktivitet, men det svækker kvinders deltagelse i væsentlig større omfang end mænds (Andersen m.fl. 1993).

Omvendt er der ingen belæg for at hævde, at kønsforskellene generelt er et udtryk for den 'jernhårde genuslov', der reproducere kønssegrering og hierarki i nye former. Selv om der generelt fortsat er kønsforskelle i den politiske deltagelse er der væsentlige nye træk i billedet, ikke mindst i Danmark hvor der er en kønsmæssige lighed i forhold til det lille demokrati og i forhold til frivillige organisationer og politiske manifestationer. Det er baggrunden for at konkludere, at der er sket væsentlige ændringer både i kvinders og mænds medborgerroller, som kan begrebsliggøres som en vækst i det, jeg vil kalde forældrenes roller som 'brugere-borgere'. Det nye er, at forældrerollerne i dag ikke længere er 'private', de er blevet et væsentligt aspekt af den lokale velfærdsstats relationer til borgerne. Dette giver kvinder bedre påvirkningsmuligheder i forhold til de offentlige institutioner.

Væksten i forældre-bruger-borgerrollerne er udtryk for en ændring af medborgerskabsrelationerne, som omfatter både det vertikale og det horisontale aspekt. Der er dels tale om, at forældrene som brugere-borgere får nye rettigheder i forhold til staten, men der er samtidig tale om, at forældrene som kollektiv får nye relationer til hinanden som brugere-borgerne. Forældre-bruger-borgerrollerne kan ses som et

eksempel på mere generelle ændringer i borgerrollerne i forhold til det lille demokrati. Den danske medborgerundersøgelse viste, at borgerne generelt ønsker en større medindflydelse i forhold til det lille demokrati, fx i form af lokalråd. I et kvinde- og demokratiperspektiv er det vigtigt, at både kvinder og mænd engagerer sig i forhold til det lille demokrati, men det er også vigtigt at både kvinder og mænd er til stede i de politiske institutioner og organisationer, hvor de overordnede samfundsforhold afgøres, dvs. i det store demokrati.

Jeg vil konkludere, at adskillelsen mellem den offentlige politiksfære og den private familiesfære har mistet noget af sin tidligere køns karakter i de skandinaviske lande. Den gamle polarisering mellem lønarbejder-borger og moder-borger har ændret karakter. Lønarbejderrollen er forandret, idet kvinder har fået ret til lønarbejde som 'citizen-worker', og moderrollen har forandret sig i og med at omsorgsarbejdet er blevet et offentligt anliggende, og der er generelt sket en styrkelse af borger-forældre-brugerrollerne. Endelig har udviklingen i forældre-brugerrollerne givet både kvinder og mænd påvirkningsmuligheder i forhold til den konkrete implementering af politikken gennem deltagelse i de offentlige velfærdsinstitutioner. Disse ændringer indebærer ikke blot en ændring af kvinders medborgerroller. Vi har argumenteret for, at mænds medborgerroller ændrer sig, når de mobiliseres som forældre-brugere.

De spørgsmål, der står tilbage er dels, hvilket samspil der er mellem medborgerrollerne og den kønsbestemte arbejdsdeling i familien og på arbejdsmarkedet, og dels om kvinders politiske deltagelse og repræsentation vil få betydning for politikken indhold, om politikken nødvendigvis vil blive mere 'kvindevenlig'? Endelig kan man spørge, hvilken betydning kvinders øgede politiske deltagelse og magtressourcer har i forhold til den grundlæggende kønsarbejdsdeling og de overordnede mandlige magtstrukturer. For at besvare disse spørgsmål er der behov

for mere grundige empiriske undersøgelser, som inddrager analyser af magtforholdene i de politiske institutioner og organisationer. Vi vil dog kort berøre spørgsmålene i den afsluttende perspektivering.

Perspektivering

Udviklingen kan som nævnt tidligere både fortolkes i et magtmobiliserings- og i et strukturelt magtperspektiv. Kvindeforskningen og kvindebevægelsen har været ambivalente overfor kvinders voksende deltagelse og repræsentation i de politiske og administrative beslutningsfora. Mange af de kvindeforskere, der har været interesserede i kvinders politiske deltagelse, har specielt været optaget af kvinders deltagelse i forhold til græsrodsaktivitet og i de nye sociale bevægelser. I de skandinaviske velfærdsstater har der dog været en sammenhæng mellem kvinders voksende politiske deltagelse og politiske repræsentation. Jeg vil argumentere for, at begge former for deltagelse er vigtige både set både i et kvindeperspektiv og i et demokrati- og magtperspektiv.

For det første er der i de skandinaviske velfærdsstater en voksende samspil mellem kvinders moder- lønarbejder og borgerroller. Omsorg for børn og lighed mellem køn er i dag blevet en del af den politiske kultur. For det andet finder jeg ud fra en normativ betragtning, at kvinders politiske indflydelse på samfundsforholdene og samfundsudviklingen er vigtig ikke kun set i et kvindeperspektiv, men også for den fremtidige omstrukturering/udvikling af de moderne velfærdsstater. Endelig er det vigtigt i et teoretisk perspektiv, at medborgerskabsbegrebet medtænker kvinders sociale erfaringer med henblik på at udvikle et pluralistisk og differentieret medborgerskab, samt at magtbegrebet medtænker aktørernes magtmobilisering og samspil med de politiske institutioner og med hinanden.

I dag viser den demokratiske udvikling et komplekst og til dels modsætningsfyldt billede set i et kønsperspektiv. I et magtmobiliseringsperspektiv kan man argumentere for, at der er sket væsentlige ændringer i forhold til det 'lille' demokrati. Kvinders og mænds deltagelse i det lille demokrati som forældre-borgere-brugere betyder noget for kvinders mulighed for at udvikle demokratiske kompetencer og solidaritet med andre kvinder og for udvikling af politisk selvbevidsthed og evne til at påvirke et politisk fællesskab. Der er ikke noget, der tyder på, at ægteskab og børn længere spiller nogen rolle for kvinders politiske deltagelse i de skandinaviske lande¹¹. I et strukturelt magtperspektiv kan man derimod argumentere for, at det lille demokrati er relativt betydningsløst sammenlignet med kønsarbejdsdeling i familien og de overordnede patriarkalske strukturer i samfundet.

De samme overvejelser gør sig gældende, hvad angår forholdet mellem kvinders repræsentation i de nationale politisk og administrative institutioner. I et magtmobiliseringsperspektiv er det vigtigt, at kvinder er til stede i disse fora for at udvikle kvinders demokratiske kompetencer og værdier, solidaritet og alliancer med andre kvinder på tværs af partipolitiske skel, samt udvikle deres evne til at påvirke de politiske fællesskaber. I et strukturelt magtperspektiv kan det derimod forekomme relativt betydningsløst, hvad der foregår i parlamentet, idet kvinders aktivitet kan tolkes som et udtryk for de grundlæggende patriarkalske magtstrukturer, determineret af den mandlige logik.

Det er imidlertid en vigtig teoretisk og politisk pointe, at magt ikke kun er udtryk for strukturelle kræfter, der determinerer borgernes handlinger. Magt kommer ligeledes til udtryk som en magtmobilisering af borgerne i forhold til de politiske fællesskaber, og magt opstår i borgernes samspil med de politiske institutioner og med hinanden. Begge typer af magt udvikler medborgernes påvirkningsmuligheder og

demokratiske kompetencer gennem kollektive handlinger og politisk dialog. Min konklusion er, at ændringerne i medborgerrollerne kan ses som et udtryk for kvinders magtmobilisering i forhold til de demokratiske institutioner i den ovennævnte betydning. Det er afgørende, at den politiske udvikling har styrket kvinders politisk selvbevidsthed, demokratiske kompetencer og påvirkningsmuligheder i forhold til de politiske institutioner, hvilket kan få stor betydning i forhold til de aktuelle omstruktureringer af velfærdsstaten.

Noter:

- 1) Der kan skelnes mellem forskellige demokratiforståelser. Ofte modstilles den 'liberale' og den 'republikanske' forståelse. Den klassiske liberale forståelse sætter individets interesser og rettigheder over hensynet til det offentlige, hvorimod den republikanske forståelse sætter helhedens interesser over individerne. Der skelnes derimod ikke altid mellem en republikansk og en partiparticipatorisk/socialistisk 'model'. Begge er kritiske overfor den liberale forståelse, og begge ønsker at styrke et aktivt demokrati, der giver borgerne mere indflydelse i det offentlige liv. Philips gør opmærksom på, at forskellen bliver klarere i et kønsperspektiv, idet de adskiller sig markant i opfattelsen af forholdet mellem, hvad der er privat og offentligt. Den partiparticipatoriske forståelse ønsker at udbrede demokratiet fra den offentlige sfære til arbejdspladserne, hvorimod den republikanske forståelse ønsker at bevare et skel mellem mennesket som politisk væsen og mennesket som socialt væsen. Pointen i den republikanske forståelse er netop, at mennesket som 'zoon politikon' må løsrive sig fra sine egne sociale erfaringer og interesser og i stedet skal bestræbe sig på at varetage helhedens interesser. Mouffe's begreb 'radical democracy' (1992b) er et forsøg på at udvikle en ny forståelse af demokrati og medborgerskab, som medtænker elementer i de republikanske, socialistiske og liberale/pluralistiske forståelser til en ny helhedsforståelse. Se også Andersen m.fl. 1993.
2. Medborgerskabsbegrebet er et udtryk for borgernes samlede relation til det offentlige liv. Begrebet har en forskellig betydning i de klassiske politiske teorier, og det kan gives både en teoretisk, en normativ og en empirisk bestemmelse. I den danske medborgerskabsundersøgelse bestemmer vi medborgerskabet som 'borgernes forhold til de politiske institutioner og til

de sammenhænge, hvor borgerne mødes for at drøfte fælles anliggender' (Andersen m.fl. 1993). Medborgerskabet indeholder i denne forståelse dels et vertikalt aspekt, som udtrykker borgernes formelle status i forhold til de politiske institutioner, og dels et horisontalt aspekt, der udtrykker medborgernes forhold til hinanden (se også Hernes 1988:214). Diskussionen mellem kvindeforskerne og de politiske teorier handler netop om afgrænsningen af medborgerskabet, som henviser til politiske fællesskaber, i forhold til de sociale fællesskaber, dvs. om forholdet mellem den private og den offentlige sfære (se det efterfølgende afsnit om de feministiske analyser af det kønnede demokrati).

3. Det er en vigtig pointe, at målsætningen 'at demokratisere hverdagslivet' kan kombineres med en erkendelse af, at der er, og bør være, forskel på, hvad demokrati er, og hvordan demokratiseringen skal foregå på de forskellige samfundsarenaer. Lovgivningen kan fjerne diskrimination overfor gifte kvinder og den kan påvirke arbejdsdelingen og magtforholdene mellem køn på mange indirekte måder. Ændringen af arbejdsdelingen i familien omkring husarbejde og børn er imidlertid ikke primært et lovgivningsspørgsmål, men snarere et spørgsmål om ændringer af befolkningens kulturelle værdier. Vi kan ikke anvende de samme procedure og regler fra den offentlige sfære til regulering af arbejdsdelingen og magtforholdene i familien. Demokratisering af husarbejde og børnepasning hviler i høj grad på kvinders (og mænds) egen indsats. Philips giver et godt eksempel på, at kvinder også har brug for en 'privat' sfære, hvor staten ikke kan intervenere, nemlig kvindebevægelsens krav om 'kvinders ret til at vælge om hun vil have børn eller ej' (Philips 1991) uden indblanding fra eksperter eller politikere.
4. Kontraktbegrebet er et omstridt og vanskeligt definerbart begreb i de feministiske analyser, fordi det har forskellige betydninger i de teoretiske traditioner og i de nationale politiske kulturer. Pateman indskriver sit begreb i en liberal kontraktteori og i en kontekst af den liberale velfærdsstatsmodel, hvorimod Hirdman indskriver sit begreb i en socialdemokratisk forståelse og i en socialdemokratisk velfærdsstatsmodel, der bygger på et kompromis mellem arbejderklassen og de herskende klasser. Hirdman præciserer derfor, at hendes kontraktbegreb er anderledes end Patemans. Hirdman taler om 'husmoderkontrakten' eller det andet kompromis. Hun definerer kontrakten som en slags 'overensstemmelse' mellem køn, og hun anvender den som et forsøg på at begrebsliggøre kønnenes ulige relation og gensidige afhængighed (Åström & Hirdman 1992:10). Hirdman's kontraktbegreb kan dog ligesom Pateman's kritiseres for at være udtryk for en systemtækning, der

tendentielt underordner de politiske aktører/agenter under de dominerende patriarkalske strukturer og den dominerende mandlige logik.

5. Optimismen synes velfunderet i den norske politiske udvikling, hvor kvinder i løbet af 20 år er blevet centrale aktører på den politiske arena. Den norske udvikling kan ses som en bekræftigelse af det politiske niveaus relativt selvstændige betydning. Det drejer sig tilsyneladende om en vis usamtidighed mellem den politiske og den økonomisk-social udvikling i de nordiske lande. Den norske sociolog Arnlaug Leira har fx vist, at kvinders integration på arbejdsmarkedet og den velfærdsstatslige udbygning af børneinstitutioner i Norge skete senere end i Danmark og Sverige (Leira 1989), hvorimod stigningen i de norske kvinders politiske repræsentation sker tidligere end i Danmark og Sverige.
De danske forskere Palle Svensson og Lise Togeby har ligeledes peget på de demokratiske potentialer i kvinders politiske mobilisering, som de analyserer som et aspekt af mobiliseringen og radikaliseringen af de nye mellemlag i Danmark i 1970'erne (Svensson og Togeby 1986, 1991).
6. Begge undersøgelser bygger på landsdækkende repræsentative spørgeskemaundersøgelser. Den svenske undersøgelse er gennemført som en del den svenske magtkommissions arbejde, og dataene er indsamlet af statistisk centralbureau i 1988. Den danske er gennemført af en forskergruppe ved Aalborg Universitet bestående af Johannes Andersen, Ann-Dorte Christensen, Birte Siim og Lars Torpe. Kamma Langberg har været ansat som konsulent på undersøgelsen. Dataene er indsamlet af Gallup i efteråret 1990.
7. Vi spurgte alle daginstitutionsforældre: "Har de i løbet af de sidste 12 måneder, alene eller sammen med andre, gjort noget for at påvirke pasningsforholdene?" Og skoleforældrene: "Har de alene eller sammen med andre i løbet af de sidste 12 måneder gjort noget for at påvirke forholdene på skolen?". Se Medborgerskabet i Danmark. Spørgeskema 1990 sp. 35 og 41.
8. Det svarer ligeledes til vores egne resultater i spørgeskemaundersøgelsen. Vi stillede alle ægtefæller et spørgsmål om arbejdsdelingen i familien: "Kan de for hver af de opregnede arbejdsopgaver, der er almindelige i en husholdning angive tilnærmelsesvis i procent, hvor stor en del de selv gør, og hvor stor end del deres ægtefælle/samlever gør?" Medborgerskab i Danmark. Spørgeskema 1990, sp. 29.

9. Den danske medborgerundersøgelse viste, at der var relativt mange, der udøver eller opnår magt defineret som borgernes opfattelse af påvirkningsmulighederne på disse områder, samt borgernes forsøg på og oplevelse af succes med sådanne forsøg. Vi konkluderede på den baggrund, at det danske skole- og daginstitutionsområde er specielt ikke bare i forhold til andre sektorområder, men også i et internationalt perspektiv (Andersen m.fl. 1993). Undersøgelsen peger på, at konkrete erfaringer som brugere påvirker både tilfredshed og vurdering af påvirkningsmulighederne positivt. Og den konkluderer, at 'som brugere af offentlig service er magt ikke noget man har, men noget man får.'
10. Resultatet bygger på officielt materiale fra kulturforvaltningen i Aalborg kommune. Det fremgår, at kvinder ved valget til skolebestyrelserne i 1990 udgjorde 44 procent og mænd 56 procent af de valgte forældrerepræsentanter. Vi har ikke tallene fra kvindeandelen i de gamle bestyrelser, men meget tyder på, at kvinders andel er vokset samtidig med, at bestyrelserne har fået mere magt. Det bliver derfor interessant at se, om kvinder kan fastholde og evt. øge deres andel af forældrerepræsentanterne fremover.
11. En nyere undersøgelse har dokumenteret, at børn og ægteskab er en væsentlig barriere for kvinders politiske deltagelse i England (jvf. Parry, m.fl. 1992).

Litteratur:

- Andersen, Johannes, Christensen, Ann-Dorte, Siim, Birte og Lars Torpe (1990): Medborgerskabet i Danmark, **Spørgeskema 1990**, Institut for økonomi, politik og forvaltning, Aalborg University.
- Andersen, Johannes, Christensen, Ann-Dorte, Langberg, Kamma, Siim, Birte og Lars Torpe (1993): **Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse**, Herning, Systime.
- Borchorst, Annette & Siim, Birte (1987): "Women in the Advanced Welfare State - a New Kind of Patriarchal Power?" pp 129-157 i Anne Sowstack Sassoon ed. **Women and the State. The Shifting Boundaries of Private and Public**, Hutchinson, London.
- Christensen, Ann-Dorte (1989): **Ulydige kvinders magt. Kvindefredslejligheden ved Ravnstrup som politisk process**, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Christensen, Ann-Dorte og Birte Siim (1989): "Køn, magt og demokrati- mod et dynamisk magtbegreb" i **Årbog for kvindeforskning**, pp. 7-25, Århus: Århus Universitetsforlag.
- Corrin, Chris (1992): **Superwomen and the Double Burden. Women's Experience of Change in central and eastern Europe and the former Soviet Union**, Scarlet Press, London.
- Dahlerup, Drude (1988): "From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics" pp..in **Scandinavian Political Studies**, vol. 11 no. 4.
- Demokrati och Makt i Sverige** (1990). Maktudredningen huvudrapport. SOU 1990:44.
- Dietz, Mary (1992): "Context is all: Feminism and Theories of Citizenship" pp 63-89 i Chantal Mouffe ed. **Dimensions of Radical Democracy**, Verso , London 1992.
- Duby, George & Michelle Perrot eds. (1991): **Histoire des Femmes en Occident, le XIXe Siecle**, Plon.
- Elsthain, Jean (1981): **Public Man- Private Women. Women in Social and Political Thought**, Princeton University Press, Princeton.
- Elsthain, Jean (1983): "Antigone's Daughters. Reflections on Female Identity and the State" pp... in Irene Diamond ed. **Families, Politics and Public Policy**, New York, Longman.
- Esping-Andersen, Gösta (1985): **Politics Against Markets**, Princeton University Press, Princeton.

- Esping-Andersen Gösta (1990): **The Three Welfare Regimes**, Princeton, Princeton University Press.
- Fraser, Nancy (1988): **Unruly practices. Power and Discourse in Contemporary Social Theory**, London, Polity Press.
- Goul Andersen, Jørgen (1984): **Kvinder og politik**, Politica, Århus.
- Haavio-Mannila, Elina m.fl.(1983): **Det uferdige demokrati. Kvinner i nordisk politik**, Nordisk Ministerråd, Oslo.
- Haalsaa, Beatrice Albrechtsen (1977): **Kvinner og politisk deltagelse**, Oslo: Pax Forlag A/S.
- Hernes, Helga Maria (1982): **Staten- kvinner ingen adgang?**, Oslo, Universitetsforlaget.
- Hernes, Helga M. (1987): **Welfare State and Women Power**, Norwegian University Press, Oslo.
- Hernes, Helga M. (1988b): "Scandinavian Citizenship" in **Acta Sociologica**, pp 199-215 vol.31 nr. 3, 1988.
- Hernes, Helga (1988a): "The Wellfare Citizenship of Scandinavian Women" pp 187-21 i K. Jones and A. Jonasdottir eds. **The Political Interests of Gender. Developing Theory and Research with a Feminist Face**, Sage Pub.
- Hirdman, Yvonne (1988): "'Genussystemet- reflexioner omkring kvinnors sociale underordning" pp.. i **kvinnovetenskaplig tidsskrift no.3**.
- Hirdman, Yvonne (1990)."Genussystemet" ch. 3 pp 73-116 i **Demokrati och Makt i Sverige**. Maktudredningens huvudrapport, SOU 1990:44.
- Jonasdottir, Anna (1985): "Kvinnors intressen och andra värden" pp 17-33 i **kvinnovetenskaplig tidsskrift nr. 2** .
- Jonasdottir, Anna (1991): **Love Power and Political Interests. Towards a Theory of Patriarchy in Contemporary Western Societies**. Örebro Studies 7, Kumla 1991.
- Langberg, Kamma (1993): "Medborgerskabet i Danmark. Statistiske metoder i et politologisk projekt. Køn, arbejdsdeling og politisk deltagelse" trykkes i T. Lund red. **Symposium i anvendt statistik**, UNIC, København.
- Leira, Arnlaug (1989): **Models of Motherhood. Welfare State Policy and Scandinavian Experiences of Everyday Practices**, Institute for Social Research, Oslo.
- Mouffe, Chantal (1992a): "Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics", pp 369-385 i Judith Butler and Joan Scott red., **Feminists Theorize the Political**, Routledge, London.

- Mouffe, Chantal ed. (1992b): **Dimensions of Radical democracy. Pluralism, Citizenship and Community**, London/New York, Verso.
- Ostner, Ilona (1993): "Independence and dependence- Options and Constraints for Women over the Life-Course" forthcoming in **Women's Studies International Forum**, Special Issue "Women in a Changing Europe", Pergamon press.
- Parry G., G. Moyser and N. Day (1992): **Political Participation and Democracy in Britain**, Cambridge University Press.
- Pateman Carole (1988): **The Sexual Contract**, Stanford University Press, Stanford.
- Pateman, Carole (1989): **The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory**, London, Polity Press.
- Petersson, Oluf m.fl. (1989): **Medborgarnas Makt** ("The Power of Citizens"), Stockholm, Carlssons.
- Philips, Anne (1991): **Engendering Democracy**, Polity Press, London.
- Shanley, Mary & C. Pateman (1991): **Feminist Interpretations of Political Theory**, London New York, Polity Press.
- Siim, Birte (1988): "Towards a Feminist Rethinking of the Welfare State" pp 160-187 i Kathy Jones and Anna Jonasdottir eds., **The Political Interests of Women. Developing Theory and Research with a Feminist Face**, Sage University Press 1988.
- Siim, Birte (1989a): "Køn, magt og politik. Udvikling i den feministiske forståelse af kvindeundtrykkelse og kvindemagt" i Ulla Koch, Anette Kolmos, Anna-Birte Ravn, Birte Siim red. **Køn og videnskab**, Aalborg, Aalborg Universitetsforlag.
- Siim, Birte (1989b): "Models of Citizenship - Gender relations, Citizenship and Democracy in the Scandinavian Welfare States" **paper** prepared for the Oslo-conference "Women's Presence, Women's Power; Changing Institutions", Oslo, December 15-17.
- Siim, Birte (1990a): "Women and the Welfare State. Between Private and Public dependence. A Comparative Approach to Care Work in Denmark and Britain, pp...i Clare Ungerson ed. **Gender and Caring**, New York/ London, Harvester/Wheatsheaf.
- Siim, Birte (1990b): "Feministiska tolkningar av samspelet mellan kvinnor och välfärdsstaten" pp 13-25 i **Kvinnovetenskaplig tidsskrift** nr. 2.
- Siim, Birte (1991): "Welfare State, Gender Politics and Equality Policies: Women's Citizenship in the Scandinavian Welfare States" pp 175-192 in

- Elizabeth Meehan and Selma Sevenhuisen eds. **Equality Politics and Gender**, Sage Pub., London.
- Siim, Birte (1993): "The Gendered Scandinavian Welfare States: The Interplay between Women's Roles as Mothers, Workers and Citizens in Denmark" in Jane Lewis Ed. **Women and Social Policies in Europe. Work, the Family and the State**, London, Edgar Elgar.
- Skjeie, Hege (1990): "Rhetorics and Reality. On Women's Inclusion into the Political Elites" pp 225-263 i Mary Katzenstein & Hege Skjeie red. **Going Public. National Histories of Women's Enfranchisement and Women's Participation within State Institutions**, Oslo Institute for Social Research.
- Skjeie, Hege (1992): **Den politiske betydningen av kjønn. En Studie av norsk topp-politik**, Institutt for Samfunnsforskning 92:11.
- Svensson Palle og Lise Togeby (1986): **Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse**, Politica, Århus.
- Svensson Palle og Lise Togeby (1991): **Højrebølgen**, Politica, Århus.
- Togeby, Lise (1984): **Politik er også en kvindesag**, Århus: Politica.
- Togeby, Lise (1989): "Politiseringen af kvinder og af kvindespørgsmålet", pp. 227-254 i Jørgen Elklit og Tonsgård red. **To folketingsvalg. Vælgerholdninger og vælgeradfærd i 1987 og 1988**. Århus: Forlaget Politica.
- Young, Iris (1990): **Justice and the Political Difference**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Åström, Gertrud & Yvonne Hirdman (1992): **Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten**, Carlssons Stockholm .
- Åström, Gertrud (1992): "Fasta förbindelser. Om välfärdsreformer och kvinnors välfärd" pp 183-205 i Gertrud Åström & Yvonne Hirdman red. **Kontrakt i kris**, Stockholm, Carlssons.

BILAG: TABEL 1- 3

Tabel 1: Kvinders og mænds initiativer i forhold til folkeskole og daginstitution i Danmark (1990) og Sverige (1988) i pct. 1)

	Danmark: Kvinder	Mænd	Sverige: Kvinder	Mænd
Aktive i forhold til skolen	44 (N = 257)	42 (N = 206)	39	32
Aktive i forhold til daginstitution	48 (N = 118)	45 (N = 115)	28	26

1) Tallene er fra den danske og svenske medborgerundersøgelse. Spørgsmål nr. 35 og 41 i det danske spørgeskema. Kvinder er i denne undersøgelse overrepræsenterede blandt forældre, derfor er kønsforskellene i Danmark ikke statistisk signifikante.

Tabel 2: Kvinders og mænds deltagelse i uformelle aktiviteter i forhold til folkeskole og daginstitution i Danmark (1990) og Sverige (1988) i pct.

1)

DANMARK	Kvinder	Mænd	Forskel
Aktiviteter som småbørnsforældre *	53	51	+2
Aktiviteter som skolebørnsforældre *	53	50	+3
SVERIGE	Kvinder	Mænd	Forskel
Aktiviteter som småbørnsforældre *	51	33	+18
Aktiviteter som skolebørnsforældre *	61	45	+16

1) Tallene er fra de danske og svenske medborgerundersøgelser, som har direkte sammenlignelige spørgsmål på dette område (se Andersen m.fl. 1993 og Petersson m.fl. 1989).

* Aktiviteter er beregnet som gennemsnitstal for hhv. 5 forskellige aktiviteter for daginstitutionsområdet og 6 forskellige aktiviteter for skoleområdet.

Tabel 3: Valgte kvinder og mænd som klasserepræsentanter og som repræsentanter i skolebestyrelserne i folkeskolen i pct. 1)

	Kvinder	Mænd	Forskel
Valgt som klasserepræsentant	28	16	+12
Antal forældre= (N)	257	206	
Valgt som forældrerepræs. i skolebestyrelser	44	56	-12
Antal forældre= (N)	115	144	

1) Tallene er fra den danske medborgerundersøgelse og fra materiale fremskaffet af kulturforvaltningen i Aalborg Kommune.

I FREIA'S tekstserie er udkommet:

1. Karin Widerberg: Udfordringer til Kvinneforskningen i 1990'erne -foredrag på Center for Kvinneforskning i Aalborg 10.5, 1990.
2. Beretning, 1992.
3. Ann-Dorte Christensen: Kvinder i den nye fredsbevægelse i Danmark - mellem køkkenruller, resolutioner og teltpæle, 1992.
4. Ulla Koch: Uformel økonomi og social arbejdsdeling - en fortælling om tværfaglighed og det umuliges kunst, 1992.
5. Marianne Rostgaard: Kvindearbejde og kønsarbejdsdeling i tekstilindustrien i Danmark ca. 1830 - 1915, 1992.
6. Inger Agger: Køn og krænkelse - om politisk vold mod kvinder, 1992
7. Margrethe Holm Andersen: Heks, hore eller heltinde? - et case-studie om tanzanianske kvinders politiske deltagelse og kønsideologiske i forandring, 1993.
8. Ulla Koch: A Feminist Political Economics of Integration in the European Community - an outline, 1993.
9. Susanne Thorbek: Urbanization, Slum Culture, Gender Struggle and Women's Identity, 1993.
10. Susanne Thorbek: Køn og Urbanisering, 1994.
11. Poul Knopp Damkjær: Kvinder & rektorstillinger - et indlæg i ligestillingsdebatten, 1994.
12. Birte Siim: Det kønnede demokrati - Kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater

FREIA, Center for Kvindeforskning i Aalborg, er en tværfaglig organisering af kvindeforskere ved Aalborg Universitetscenter med tyngdepunkt inden for det samfundsvidenskabelige fakultet, som forsker i områder inden for antropologi, historie, sociologi, politologi, økonomi og udviklingsstudier. Det nuværende forskningsprogram "Kønsrelationer, magt og identitet i et udviklingsperspektiv" er ramme om en række individuelle projekter. FREIA er en del af Institut for Samfundsudvikling og Planlægning.